

## ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN ERMENİ MESELESİ HAKKINDAKİ BİLGİ VE BİLİNÇ DÜZEYİ – II

KNOWLEDGE AND CONSCIOUSNESS LEVEL OF UNIVERSITY STUDENT ABOUT  
ARMENIAN QUESTION – II

Mehmet ÜLGER\*, Hacı ÇOBAN\*\*

### Öz

Üniversite öğrencilerinin Ermeni meselesi hakkındaki bilgi ve bilinç düzeylerinin belirlenmesini amaçlayan bu çalışma anket türünde, nicel yöntemin kullanıldığı, ardışık bağımsız örneklemeler deseninde bir çalışmadır. Çalışma kapsamında üniversite öğrencilerinin Ermeni meselesine yönelik güncel bilgi ve bilinç profilleri çıkarılarak 2002 yılı profilleri ile karşılaştırması yapılmıştır. Çalışma sonunda; her iki çalışmada da, katılımcıların Ermeni meselesiyle ilgili önemli oranda farkındalıkları olmasına karşın, bilgi düzeyleri ile ilgili önemli sorunlarının olduğu görülmüştür. Ayrıca, genel beklentinin aksine, güncel araştırma katılımcılarının Ermeni meselesi ile ilgili bilgi düzeyleri, kaynak kitaba sahip olma ve kitap okuma durumları 2002 araştırması katılımcılarından daha ileride değildir. Her iki gruptaki katılımcıların akademik ve siyasi çevrelerin Ermeni meselesi bağlamında yaptıkları çalışmalarla ilgili görüşleri büyük oranda olumsuzdur. Ancak güncel katılımcılar bu konuda daha pozitif görüşlere sahiptir. Her iki gruptaki katılımcıların Ermeni meselesine bakış açıları Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bakış açısı ile büyük oranda örtüşmektedir.

**Anahtar Kelime:** Ermeni meselesi, bilgi, bilinç, üniversite, öğrenci görüşleri

### Abstract

This study, which aims to determine the level of knowledge and awareness of university students about the Armenian Question, is a survey-type, quantitative, consecutive independent samples design study. Within the scope of the study, the current knowledge and consciousness profiles of university students on the Armenian question were analyzed and compared with the profiles of 2002. It was observed that although the participants in both studies had a significant level of awareness about the Armenian Question, they had significant problems regarding their level of knowledge. In addition, contrary to the general expectation, the current research participants' level of knowledge, ownership of reference books and reading of books on the Armenian Question is not more advanced than the 2002 research participants. The opinions of the participants in both groups on the work done by academic and political circles in the context of the Armenian Question are largely negative. However, current participants have more positive opinions on this issue. The perspectives of the participants in both groups on the Armenian Question largely overlap with the perspective of the Republic of Türkiye.

**Keywords:** Armenian Question, knowledge, awareness, university, student' opinions

\* Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, mehmet.ulger@yobu.edu.tr, ORCID: 0009-0003-7216-4987

\*\* Doç. Dr, Yozgat Bozok Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, haci.coban@bozok.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6464-9608

## GİRİŞ

Ermeni toplumu, Türklerle yaklaşık sekiz asır iç içe yaşamış ve önemli oranda kader birliği yapmış etnik gruplardan biridir. Bu sürenin yaklaşık yarısı Ermeniler için Osmanlı tebaası olarak geçmiştir. Zaman içinde Osmanlı Devleti'nde önemli imtiyazlar elde eden Ermeniler, yaşam standartları bakımından Türklerin de ilerisinde bir topluluk hâline gelmişlerdir (McCarthy, 2005, s. 82). Öyle ki, Napolyon 1799 Akka yenilgisi sonrası Katolik Ermenilerini ayaklandırarak Osmanlı Devleti'nden intikam almayı düşünmüşse de bu konuda İstanbul'daki büyükelçisinin görüşlerine başvurduğunda, büyükelçi net bir şekilde Ermenilerin hayatlarından oldukça memnun olduklarını ve böyle bir şeyin imkânsız olduğunu söylemiştir (Özlü, 2005'ten aktaran Kop, 2011, s. 191).

Ermenilerle Osmanlılar arasındaki ilk ilişkiler 14. yüzyılda, Osman Gazi döneminde başlamıştır. Ermeniler, daha önce hiçbir devlet yöneticisinden görmedikleri ilgiyi karşılıksız bırakmayarak Türk milletine samimi olarak bağlanmışlardır. Zaman içinde özellikle ticaret sayesinde zenginleşmişler ve 19. yüzyılda devlet yönetiminde de etkin hâle gelmişlerdir (Büyükkibar, 2007, s. 19-20). Ermenilerin ülkeye olan bağlılıkları ve verilen görevleri layığı ile yapmaları devlet adamlarının bu sadık yurttaşları sevmelerine ve onları kayırmalarına neden olmuştur (Mazıcı, 2005, s. 20). Osmanlı Devleti'nde Ermenilerden 29 paşa, 22 bakan, 33 mebus ve 7 büyükelçi çıkmıştır (Doğan, 2009, s. 184).

Ermeniler Osmanlı toplumu bünyesinde devletine en sadık, Müslüman toplumu ile en dostane ilişkileri olan azınlık olmuştur (Kocabaş, 2007, s. 21). Doğu Anadolu'yu gezen seyyahlar Ermenilerin Türk adetlerini de benimsemiş olduklarını görmüşlerdir. Öyle ki Ermenilerden çarşaf giyenlerin ve camilere mevlidi şerif dinlemeye gidenlerin olduğu söylenmektedir (Gazigiray, 1982, s. 57). Kimi Ermeniler de kiliselerindeki ayinlerini Türkçe yapar hâle gelmiş ve Batıda "Hristiyan Türkler" olarak adlandırılmışlardır (Avcı, 2021, s. 299).

Dolayısıyla 19. yüzyıla kadar Türklerle Ermeniler, bugün sanıldığından daha fazla bir arada ve memnun bir şekilde yaşamışlardır (Akyol, 2009, s. 16). Bu gerçekliği Ermeni Patriği Nerses 1876'da "Şayet günümüze kadar Ermeni milleti, millet olarak korunduysa ve inancını, kilisesini, dilini, tarihini, kültürünü koruyorsa bunlar Türk hükûmeti sayesinde. Kader, Ermenileri Türklere bağlamıştır" (Avcı, 2021, s. 299) şeklinde özetlemiştir. Ancak I. Dünya Savaşı sırasında büyük güçlerce kışkırtılan Ermeniler Müslüman halka saldırmıştır. Ermeni saldırganlığının artması karşısında Osmanlı Devleti, Ermenilerin bir kısmını tedbir olarak kendi coğrafyasındaki başka bölgelere göç ettirmek zorunda kalmıştır. Bugün Ermeni meselesi tartışmasının merkezini bu olay ve olaylar sırasındaki kayıplar oluşturmaktadır.

Günümüzde Ermenistan'ı da aşan ve önemli bir uluslararası mesele hâline gelen Ermeni Meselesi konusunda Türk toplumunun ve özellikle üniversite öğrencilerinin bilgi ve bilinç düzeyinin yüksek olması beklenmektedir. Bugün Ermeni meselesinde en büyük tehlike, propagandaların etkisi ile suçluluk duygusuna kapılmaktır (Avcı, 2021, s. 315). Ermeni meselesi ile ilgili üniversite öğrencilerinin bilgi ve bilinç durumlarını belirlemeye yönelik ilk çalışma Ertan (2002) tarafından gerçekleştirilmiştir. Söz konusu çalışmada üniversite öğrencilerinin Ermeni meselesine ilişkin en temel bilgilerinde dahi sorunların olduğu görülmektedir.

Bu çalışma ise üniversite öğrencilerinin Ermeni meselesi hakkındaki güncel bilgi ve bilinç profillerini çıkarmayı ve bu güncel profili Ertan'ın (2002) çalışma sonuçları ile karşılaştırarak 22 yıllık süre sonundaki değişimi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaca uygun olarak araştırma ile aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

1. Mevcut üniversite öğrencilerinin Ermeni meselesi hakkındaki bilgi ve bilinç düzeyi nedir?
2. Güncel (2024) araştırma sonuçları ile 2002 araştırma sonuçlarının benzerlik ve farklılıkları nelerdir?

### **1. Ermeni Meselesi**

Siyasi Coğrafya biliminin kurucusu kabul edilen Ratzel'e (1897, s. 137) göre çok kültürlü büyük devletler, yeni kattıkları unsurları kendi kültür potalarında eritemediğinde bu unsurlar zamanla devletler için sorun olmaktadır. Böyle bir çeşitliliğe sahip olan Osmanlı Devleti, 18. yüzyılda eski gücünü kaybetmiştir. Fransız ihtilâlinin getirmiş olduğu milliyetçilik akımı da Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur (Şişman & Çakmak, 2001, s. 1). 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı döneminden başlayarak çok sayıda Ermeni, Rus ordusuna kaydolmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması ile Ermeni sorunu ilk defa uluslararası bir metinde kendine yer bulmuştur. Böylece Ruslar, Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmiş olsa da bu antlaşmayı çıkarlarına aykırı bulan İngiltere'nin müdahalesiyle, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması yapılmıştır. Dolayısıyla her iki ülkede Ermeni meselesini sahiplenmiş ve bu durumdan güç alan Ermeni ayrılıkçıları örgütlenme çalışmalarını hızlandırmışlardır (Erşan, 2018, s. 3). Rus, İngiliz ve Fransızların yanı sıra Ermeni kilisesinin de kışkırttığı Hınçak ve Daşnaksutyun çeteleri 1890'dan sonra Erzurum, Van, Merzifon, Kayseri, Yozgat, Sason ve Adana gibi şehirlerde Müslümanlara saldırmışlar (Uygur, 2016, s. 188) ve 1890-1897 yılları arasında kırka yakın isyan çıkarmışlardır. Bu çetelerin Müslüman halka olan zulümleri o kadar dayanılmaz boyuta

gelmiştir ki Ruslar bu grupları geri hizmete almak zorunda kalmıştır. Ermeniler, 1. Dünya Savaşı sürecinde de saldırılarını ve Rus askerlerine desteklerini sürdürmüşlerdir. Bir yandan savaşın zorlukları ile başa çıkmaya çalışan Osmanlı Devleti bir yandan da bu isyanları sonlandırmak için olağanüstü çaba göstermişse de başarılı olamamıştır. Bu durum karşısında, savaş bölgesindeki Ermenileri savaş olmayan bölgelere nakletmek için 27 Mayıs 1915 tarihinde Tehcir Kanunu’nu uygulamıştır (Doğan, 2009, s. 185-186).

Ermeni meselesi, esasında 19. yüzyılda şark meselesinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Şark meselesi, 19. yüzyıla özgü bir tanım olmakla birlikte Ortaçağ’ın başlangıcından itibaren Hristiyan olan ve olmayan kavimlerin çarpışmasıdır (Karadağ, 2005’ten aktaran Uluhan, 2009, s.230). Altınok’a (2007, s. 13) göre şark meselesi, milletlerarası emperyalist bir strateji olup Osmanlı Devleti’nin Batılı devletlerce paylaşılmasını ifade etmektedir. Batılı Devletler Osmanlı Devleti’nden toprak alabilmek için etnik unsurları isyana teşvik etmişlerdir. 20. yüzyılın başında büyük devletlerin kışkırtması ile Balkan Devletleri’nin Osmanlı Devleti’nden koparılışı ve buna karşın II. Abdülhamid’in çaresizliği, Le Petit Journal’in “Doğu Sorununun Uyanışı” isimli kapağında oldukça dramatik bir şekilde betimlenmiştir (Le Petit Journal, 1908). Bu betimleme, o günün koşullarını anlamak bakımından önemlidir.

Ermeni meselesi, “muhatapların dışında pişirilen ve geliştirilen bir sorun olup yüzlerce yıl barış içerisinde yaşayan iki milleti ayırarak bitmeyecek kin ve düşmanlık ateşini yakmıştır” (Akgündüz vd., 2008, s. 4). Ermeni meselesinin gelişiminde bazı Osmanlı yöneticilerinin ihmalleri olmakla birlikte Ermeni gruplarının da çok büyük hataları olmuştur. 1. Dünya Savaşı Dönemi’nde Rus ordusu ile işbirliği yapan Ermeni çeteleri, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Müslümanlara karşı barbarca vahşete girişmişlerdir. Öyle ki bu çeteler kendileriyle hareket etmeyen Ermenilere dahi saldırmışlardır (Avcı, 2021, s. 302).

### **1.1. Ermeni meselesinde kayıplar tartışması**

Ermeni meselesi tartışmalarındaki ana başlıklar ise çoğunlukla sözü edilen dönemde Anadolu’da ne kadar Ermeni’nin olduğu ve olaylar sırasındaki karşılıklı kayıplarla ilgili olmuştur. 1914 yılı Osmanlı nüfus sayımına göre 1.229.007 Ermeni nüfus bulunmaktadır (Mazıcı, 2005, s. 79). Halaçoğlu (2010, s. 63-65) bu sayıyı 1.294.851 olarak vermekte, Gürün (2006, s. 139) ise 1896 yılı itibari ile azami 1.300.000 civarında Ermeni olabileceğini ifade etmektedir. Patrikhane ise 2 milyonun üzerinde Ermeni nüfusun olduğunu iddia etmektedir (Altınok, 2007, s. 170-174). Dolayısı ile aralarındaki fark 600.000 kişiden fazladır. Diasporanın tehcirde 1.200.000-1.500.000 Ermeni’nin öldürüldüğü iddiası (Ermetin, 2001, s. 17) aslında var olmayan 1,5 milyon Ermeni’nin Tehcir sırasında öldüğü sonucuna götürmektedir. Halaçoğlu’na

(2010, s. 66) göre 438.758 kişi tehcire tabi tutulmuş ve bunların 382.148'i gönderildikleri bölgelere ulaşmıştır. Diğer Türk tarih bilim insanlarının yaptıkları hesaplamalarda ise yaklaşık 200.000 – 300.000 aralığında Ermeni nüfus kaybı tespiti yapılmış (Ermetin, 2001, s. 18; Gürün, 2006, s. 325; Keskin vd., 2001, s. 102; Süslü, 1990, s. 142) ve bu kaybın tek sebebinin tehcir olmadığı özellikle vurgulanmıştır.

Ermeni meselesi, Ermenilerin yaşadığı sıkıntılar ve kayıplar üzerinden değerlendirilmekte; süreçte Türklerin yaşadığı sıkıntılar ve kayıplar dile getirilmemektedir. Oysa McCarthy (2005, s. 82-83) 19. ve 20. yüzyılı Ermenilerin hayatlarının her bakımdan iyileştiği, buna karşın Türkler ve Müslümanlar açısından modern çağ tarihinde en büyük acıların yaşandığı dönem olarak nitelendirmektedir. Tverdo Khlebof'un savaş günlüğünde Ermeni vahşeti, "Rus subaylar olmasaydı, Osmanlı ordusu Erzurum'a girdiğinde bir tane bile Türk bulamayacaktı" şeklinde yer almıştır (Khlebof, 1919'dan aktaran Uygur, 2016, s. 188). Erol Kürkçüoğlu, 1914-1919 yılları arasında 519 bin sivilin Ermenilerce katledildiğini (Anadolu Ajansı, 2016) ifade etmekte, Halaçoğlu (2005, s. 11) da aynı sayıyı veri olarak kullanmaktadır. Yine Müslüman Türklere ait toplu mezarlar Birinci Dünya Savaşı sırasında, özellikle Doğu Anadolu'da, yüz binlerce Müslüman Türk'ün Ermenilerce katledildiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Müslüman Türklerin kayıplarının Ermeni kayıplarından az olmadığı söylenebilir (Memiş, 2005, s. 10-11).

Günümüzde 1915 olayları tek taraflı olarak değerlendirilmekte ve olayların savaş koşullarında yaşanmışlığı, bu koşullarda bile Osmanlı Devleti'nin kendisine isyan eden bir topluluğu yok etmek yerine sınırları içerisinde yer alan başka bölgelere gönderdiği gerçekliği yok sayılarak Türkiye tavize zorlanmaktadır. 1.500.000 Ermeni'nin öldürüldüğü propagandası ile "Büyük Ermenistan" amaçlanmaktadır. Bu amaç, Dört T Planı (Tanıtım, Tanınma, Tazminat ve Toprak) ile özetlenir. Planın nihâi hedefi, Türkiye'den "tazminat" ve "toprak" almaktır (Türkdoğan, 2006, s. 19). Bu kapsamda, Ermenistan Yüksek Şurası'nın 1990'da kabul ettiği Bağımsızlık Beyannamesi'nde Osmanlı Türkiye'sinde ve Batı Ermenistan'da (Doğu Anadolu) meydana gelen 1915 soykırımının milletlerarası alanda kabul ettirilmesi, Ermenistan'ın aslî görevi olarak yer almıştır (Alp, 2009, s. 29).

## 1.2. Lozan ve sonrası Ermeni meselesi

Ermeniler, Lozan görüşmelerinde Anadolu'dan kendilerine yurt verilmesini istemişlerse de Lozan'a giden Türk delegelerine verilen talimat "Şark hududu mevzu-u bahs olamaz, olursa inkıta-ı müzakereyi mucib olur" (Şimşir, 2005, s. 90) şeklindedir. Türkiye'nin kararlı tutumu üzerine Ermeni tarafının raporları ve istekleri görüşmelerde kabul görmemiş ve Ermeniler protestolar çekerek Lozan'ı terk etmişlerdir (Anadol, 2001, s. 369-370).

Dünyanın dört bir yanına dağılan Ermeniler, gittikleri yerlerde kültürel olarak asimile olma tehdidi ile karşı karşıya kalmışlardır. Yaşadıkları toplum ile çatışmamaya özen gösteren Ermeniler, asimilasyona karşı koymak ve yaşadıkları toplumun gözünde sempati oluşturmak için Ermeni soykırımı efsanesine sarılmışlardır (Özdemir, 2004, s. 2-3). Böylece Ermeni meselesi, Ermeni kimliğinin en önemli unsuru hâline gelmiştir. Ermeni meselesine önem atfetme oranı ise Türkiye doğumlularda %32,5 iken Halep doğumlularda %45, Fransa doğumlularda ise %67 olmuştur (Çakıllıkoyak, 2005, s. 223). Dolayısıyla Türkiye’den uzaklaşıldıkça radikalleşme de artmaktadır. Bu Ermeniler belki bir tane bile Türk tanımadan, Türk ve Müslüman düşmanı olmuşlardır. Dolayısıyla Ermeni tarafında mesele Lozan’da kapanmamıştır. Oysa 1918 yılında kurulmuş olan Ermenistan Cumhuriyeti’nin ilk başbakanı Kaçaznuni gelinen noktayı “Daima yanıldık, ileri görüşlü değildik. Bugün Ermenistan ismen bağımsız, Rusya’nın yarı bağımsız üç ilinden biridir. Artık ne Türkiye Ermenistan’ı, ne hükûmet ne yurt ne de milletlerarası mesele... Mesele Lozan’da kapanmıştır.” şeklinde özetlemiştir (Eroğlu, 1999, s. 62).

24 Nisan 1965 yılına yani 1915 olaylarının 50. yıldönümüne gelindiğinde Ermeni diasporası tarafından uluslararası düzeyde, ilk defa çok sayıda anma etkinliği gerçekleştirilmiş ve sözde soykırım iddiaları dünya kamuoyunun gündemine getirilmeye çalışılmıştır (Duman & Aydın, 2017, s. 111). 1970’lerde ise Ermeni çeteleri, ASALA terörü ile adını duyurmaya çalışmıştır. (Sakarya Üniversitesi Türk Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi, 2024).

Ermeni lobileri 1990’lı yıllardan itibaren uluslararası düzlemde Türkiye karşıtı siyasî çalışmalara yönelmişler ve birçok ülkenin meclisinden “sözde soykırım kararları” çıkartmayı başarmışlardır. 2014 yılında birçok uluslararası kuruluş ve eyalet ile 20 civarında ülke (Yaşın, 2017) 1915 olaylarını soykırım olarak niteleyen tasarıları kabul etmişken, 2023 yılında bu ülkelerin sayısı 33’e ulaşmıştır (Güger, 2023). Türkiye’nin tüm çabalarına karşın 2021 yılında ABD Başkanı, konuşmasında 1915 olaylarını soykırım olarak nitelemiştir (BBC News, 2021). Özellikle Fransa ve ABD’nin sözde Ermeni soykırım tasarılarını kabul etmeleri Türkiye’de fazlaca gündem olmuştur.

### **1.3. Ermeni meselesinin hukukî durumu**

Hukukî olarak soykırım suçu, 1948 Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Engellenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi’nde tanımlanmış ve 1951 yılında yürürlüğe girmiştir. Buna göre; soykırım bir suç olup soykırım kararını ancak mahkemeler verebilir (Ertuğrul, 2016, s. 353-355). Soykırımın bir suç olarak tanımlanması, 2. Dünya Savaşı sırasında Yahudilere yapıldığı iddia edilen soykırım üzerine bina edilmiştir. Dolayısıyla Ermeni meselesine konu olaylar bu

sözleşmeden çok öncedir. Hukukî açıdan işlendiği zaman suç olmayan bir fiil, sonradan yapılan bir düzenleme ile suç hâline getirilse dahi, suç teşkil etmemektedir. Viyana Antlaşmalar Hukuku Konvansiyonu’nun (1969) antlaşmaların geriye yürümezliği hükmü gereği Türkiye, bu sözleşme bağlamında sorumlu tutulamaz. Ayrıca, soykırım suçu olarak adlandırılan fiilin devlet eliyle ve kasıtlı gerçekleşmesi (suçun manevi unsuru) gerekmektedir. Oysa Osmanlı Devleti’nin tehcir kararı kendi varlığını koruma mücadelesi ile ilgilidir. Lahey Adalet Divanı’nın, Bosna Hersek-Sırbistan/Karadağ davasındaki kararı ise zorla tehcirin tek başına soykırım fiilini oluşturmayacağı yönündedir (Moroğlu, 2015, s. 606-607).

Mccarthy’e (2001, s. 67) göre tehcir sırasında hükûmetin, savaşın olağanüstü koşulları nedeniyle Ermeni göçmenleri gerektiği gibi koruyamadığı iddia edilebilir. Ancak bunu soykırım olarak tanımlayanların göç eden çoğu insanın hayatta kaldığını ve batıdaki şehirlerde (İzmir, İstanbul ve Edirne gibi) yaşayan Ermenilerin tehcir kapsamı dışında tutulduğunu da görmesi gerekir. Ayrıca Osmanlı Hükûmeti, tehcir suçlularının yargılanmasına yönelik olarak da sekiz tane olağanüstü mahkeme kurmuştur (Bozan, 2016, s. 162).

#### **1.4. Eğitim ve Ermeni meselesi**

Okullardaki tüm öğrenme içerikleri öğretim programları üzerinden şekillenmektedir. ASALA terörünün ardından sözde Ermeni soykırımı iddialarının dünya kamuoyuna getirilmeye başlanması üzerine 1981 yılından itibaren öğretim programları ve ders kitaplarında Ermeni meselesi ele alınmaya başlamıştır (Turan, 2015, s. 1496). 2000’li yılların başında ise uluslararası kamuoyunda artan Ermeni lobi faaliyetleri nedeniyle 2002 yılında, Millî Eğitim Bakanlığı’nca (MEB) “Ermeni meselesi” ile ilgili konuların 5. sınıf ve üzeri öğretim programlarına eklenmesine karar verilmiştir (Metin, 2015, s. 33-38). Bundan dolayı son yıllarda ders kitaplarında Ermeni meselesine daha fazla yer ayrıldığı görülmektedir. Buna rağmen Tonga’ya (2015, s. 897) göre öğretim programları hem zaman kesiti hem de kapsam bakımından öğrencilere Ermeni meselesi ile ilgili yeterli bilgi ve bilinç kazandırmaktan uzak olup bu içerikler ancak öğretmenlerin kişisel gayretleri ile kazandırılabilir. Metin’in (2007, s. 100) çalışmasına göre lise öğrencilerinin Ermeni meselesi hakkında en önemli bilgi kaynaklarını öğretmenler oluşturmaktadır. Turan’ın (2020, s. 149) tarih öğretmenleri ile yaptığı çalışma ise içerisinde Ermeni meselesinin de yer aldığı konuların okullarda istenilen düzeyde öğretilmediğini ortaya koymaktadır.

İlköğretim dersleri, öğrencilerin hem değer niteliklerinin gelişimi hem de liseye hazırlıkları bakımından önemlidir. İlköğretim düzeyinde Ermeni meselesi içeriklerinin en yakın olduğu dersler Sosyal Bilgiler dersi ile T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersidir. Buna karşın Sosyal

Bilgiler dersi (4-7. sınıf) öğretim programında (MEB, 2018a) 1915 olaylarını ve Ermeni meselesini doğrudan ele alan bir kazanım yer almamaktadır. Öğretim programına uyumlu olarak yazılan 4. sınıf (Tüysüz, 2022), 5. sınıf (Açıkgöz, 2018), 6. sınıf (Şahin, 2021) ve 7. sınıf (Azer, 2019) Sosyal Bilgiler ders kitaplarında da doğrudan Ermeni meselesine yönelik bir içerik bulunmamaktadır. Sadece 4. sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabında (Tüysüz, 2022, s. 51-53) millî mücadele kahramanlarından Kazım Karabekir Paşa ve Sütçü İmam'ın biyografilerine yer verilerek bu kişilerin Ermenilerle mücadele ettikleri bilgisi yer almıştır. Ancak belirtmek gerekir ki kazanımın Ermeni meselesini doğrudan ele almak gibi bir amacı yoktur. Bu nedenle başka bir kitapta aynı içerik yer almayabilir.

8. sınıf T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersi öğretim programında ise “İTA.8.2.2” numaralı kazanımın açıklamalar kısmında “ç) 1915 Olayları ve Tehcir Kanunu'na değinilir” ifadesi yer almaktadır (MEB, 2018b, s. 11). Söz konusu ders bağlamda oluşturulan 8. sınıf ders kitabı (Ülkü vd., 2019, s. 34-84) incelendiğinde 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaştığı cepheler kısmında Kafkas Cephesi ile giriş yapılmış ve devamında Tehcir Kanunu'na yer verilmiştir. Ayrıca kitabın millî mücadele ile devam eden bölümlerinde Ermenilerle ilgili diğer tarihî olaylara ve anekdotlara yer verilmiştir. Dolayısıyla ders kitabı içeriğinin öğretim programındaki açıklamayı fazlasıyla karşıladığı söylenebilir. Güven'in (2016, s. 579) çalışma sonuçları da bu yargıyı desteklemektedir.

Dolayısıyla Tehcir ve 1915 olayları, 8. sınıf düzeyi ve sonrası öğretim programlarında ve ders kitaplarında kendine yer bulmaktadır. Ders kitapları bilgi aktarmanın yanı sıra siyasî ve toplumsal normları da öğrencilere kazandırmaya çalışan (Pingel, 2003, s. 1-2), içeriği tarafsız olmayan toplumsallaşma araçlarıdır (Gök, 2003, s. 158). Ayrıca içerikleri uygun düzenlenmek kaydıyla Ermeni meselesinin küçük yaşlardan itibaren öğrencilere verilmesinde pedagojik bir sorun yoktur. Çünkü bilimsel çalışmalar ilkökul üçüncü sınıftan itibaren öğrencilerin tarihî olayları sahiplenmeye başladıklarını göstermektedir (Altun, 2014, s. 2305).

Ders kitapları toplumların birbirlerine karşı bakış açılarını anlamak bakımından önemlidir. Bu bağlamda Güven (2016, s. 580), Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük 8. sınıf ders ve çalışma kitaplarında Türk-Ermeni ilişkilerini incelemiş ve kitaplarda yer alan metin ve görsellerin içeriğinde nefret, kin, düşmanlık ve ayrımcılık ile ilgili bir problem olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Deveci Bozkuş'un (2015, s. 104) çalışması ise Ermeni tarih ders kitaplarının Türk ders kitaplarına oranla oldukça ideolojik nitelikte olduğunu, Türklere karşı fazlaca olumsuz ifadenin yer aldığını ve en olumsuz ifadelerin 1915 olaylarının ele alındığı metinlerde olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Yılmaz'ın (2008, s. 6) çalışması da

Ermenistan’da okutulan lise tarih ders kitabında, Türklere ve Türk devlet yöneticilerine karşı olumsuz hatta hakaret boyutunda ifadelerin olduğunu göstermektedir. Ermeni ders kitaplarındaki olumsuz Türk algısına rağmen, Ulusoy’un (2014, s. 3380) tarih öğretmenleri ile yaptığı çalışma, tarih öğretmenlerinin Ermenilere karşı ön yargılarının olmadığını; Ermenileri işe alma, aynı evde yaşama gibi konularda, oldukça açık tavır sergilediklerini göstermektedir.

## 2. Yöntem

### 2.1. Araştırma modeli/deseni

Nicel araştırma yaklaşımının esas alındığı bu çalışmada betimsel tarama modeli kullanılmıştır. Bu tür araştırmalarda olaylar ve koşullar ayrıntılı bir biçimde ele alınarak, öncesindeki olay ve koşullarla ilişkisi incelenir ve ne oldukları betimlenir (Karakaya, 2014, s. 59). Belli bir durumu betimlemeye hizmet eden bu tür araştırmalar (Erkuş, 2021, s. 91), belirli bir zaman kesitinde çok sayıda kişi ile çalışmaya olanak tanımaktadır (Arseven, 2001, s. 104).

Bu çalışmada Ertan’ın 2002 yılında üniversite öğrencilerine uygulamış olduğu anket, üniversite öğrencilerine yeniden uygulanmış ve böylece Ermeni meselesi ile ilgili üniversite öğrencilerinin güncel bilgi ve bilinç durumları belirlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra bu araştırmada elde edilen sonuçların 2002 araştırma sonuçları ile karşılaştırması yapılmıştır. Dolayısıyla örneklemin alındığı evren ve veri toplama aracı aynıdır. Örneklemdeki kişiler ise aynı özelliklere sahip fakat farklı kişilerden oluşmaktadır. Bu nedenle araştırmada ardışık bağımsız örneklem deseni (trend araştırmaları) kullanılmıştır. Bu desende zaman içerisinde veri toplanan kişiler değişebilmektedir (Tuncer, 2020, s. 224).

### 2.2. Örneklem seçimi

Çalışma kapsamındaki veriler, 2023-2024 akademik yılı Yozgat Bozok Üniversitesi lisans öğrencilerinden sağlanmıştır. Evrenden örneklem seçiminde uygun (convenience) örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmaya hız kazandıran bu yöntemde araştırmacı erişilmesi kolay olanı seçer (Kılıç, 2013, s. 44). Literatürde, örnekleme alınacak kitlenin sürece dahil edilmesinin ve bunlara ulaşılmasının kolay olması nedeniyle, “uygun durum örnekleme” (Ekiz, 2020, s. 116) veya “kolay ulaşılabilir durum örnekleme” (Yıldırım & Şimşek, 2021, s. 121) isimlendirmeleri de kullanılmaktadır. Araştırmada veri sağlanan katılımcı profilleri aşağıdaki gibidir;

**Tablo 1.** Katılımcıların cinsiyetlere göre dağılımı

| Cinsiyet | f   | %  |
|----------|-----|----|
| Kadın    | 634 | 68 |

|               |            |            |
|---------------|------------|------------|
| Erkek         | 304        | 32         |
| <b>Toplam</b> | <b>938</b> | <b>100</b> |

**Tablo 2.** Katılımcıların sınıf düzeylerine göre dağılımı

| Sınıf         | f          | %          |
|---------------|------------|------------|
| 1. sınıf      | 403        | 43         |
| 2. sınıf      | 351        | 38         |
| 3. sınıf      | 68         | 7          |
| 4. sınıf      | 116        | 12         |
| <b>Toplam</b> | <b>938</b> | <b>100</b> |

**Tablo 3.** Katılımcıların fakültelere göre dağılımı

| Fakülte                | f          | %          |
|------------------------|------------|------------|
| Eğitim Fakültesi       | 385        | 41         |
| Fen Edebiyat Fakültesi | 187        | 20         |
| Diğer Fakülteler       | 366        | 39         |
| <b>Toplam</b>          | <b>938</b> | <b>100</b> |

### 2.3. Veri toplama aracı

Bu çalışmada Ertan (2002) tarafından geliştirilen 20 soruluk anket formu, veri toplama aracı olarak kullanılmıştır. Anketteki soruların biri dışında diğerleri çoktan seçmeli soru niteliğindedir. Balcı'ya (2011, s. 150) göre; anketler insanların inanç, görüş, düşünce, tercih, ilgi, tutum, davranış vb. ölçümlenmesinde kullanılır.

### 2.4. Verilerin toplanması ve analizi

Ertan (2002) tarafından geliştirilmiş olan anket, üzerinde gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra toplam 1300 adet çoğaltılmıştır. Çoğaltılan anketler lisans öğrencilerine gönüllük esasına göre uygulanmıştır. Söz konusu anketlerin bazıları boş veya yarım bırakılmış oldukları, bazıları ise yeterince özenli doldurulmadığı için değerlendirmeye alınmamıştır. Çalışmada kapsamındaki veriler, geriye kalan 938 katılımcı anketinden sağlanmıştır. Anketlerin dağıtımı ve toplanması işlemleri, 2023-2024 öğretim yılı güz dönemi sonu ve bahar dönemi başında yaklaşık 4 aylık bir sürede gerçekleşmiştir.

Söz konusu anketlerden elde edilen veriler, Microsoft Excel programına işlenmiş ve aynı programın özelliklerinden yararlanarak oluşturulan frekans ve yüzde tabloları üzerinden yorumlanmıştır.

### 2.5. Araştırma etiği

Çalışma öncesinde e-posta yoluyla kullanım izni alınan anket formu ve çalışma taslağı Yozgat

Bozok Üniversitesi Etik Kurul’una gönderilerek 20.09.2023 tarih ve 06/10 no’lu karar ile etik kurul onayı alınmıştır. Çalışmanın katılımcıları gönüllülerden oluşmakta olup, anketin amacı ve verilerin ne şekilde kullanılacağı anket bilgilendirme metninde açıklanmıştır.

### 3. Bulgular ve Yorum

Araştırmada elde edilen bulgular; frekans (f) ve yüzde (%) tabloları şeklinde ifade edilmiştir. Ankette yer alan her bir soru tablolarda başlık olarak kullanılmıştır. Çalışma kapsamındaki bulgular ve yorumları aşağıdaki gibidir.

**Tablo 4.** Günümüzde Türkiye’nin varlığını ve toprak bütünlüğünü en fazla tehdit eden sorun aşağıdakilerden hangisidir?

| Seçenekler                  | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|-----------------------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                             | f              | %          | f              | %          |
| a) Kıbrıs meselesi          | 40             | 4          | 86             | 7          |
| b) Ege Adaları meselesi     | 105            | 11         | 44             | 4          |
| c) Güneydoğu /Kürt meselesi | 178            | 19         | 634            | 51         |
| d) Ermeni meselesi          | 375            | 40         | 314            | 26         |
| e) Karasuları meselesi      | 41             | 4          | 6              | 0          |
| f) Kıt’a sahanlığı meselesi | 73             | 8          | 9              | 1          |
| g) Diğer...                 | 126            | 14         | 129            | 11         |
| <b>Toplam</b>               | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

2002 çalışması katılımcıları, Türkiye’nin varlığına ve toprak bütünlüğüne yönelik en büyük tehdit olarak Güneydoğu/Kürt meselesini (%51) ve Ermeni meselesini (%26) görürken, 2024 çalışmasında bu sıralama Ermeni meselesi (%40) ve Güneydoğu/Kürt meselesi (%19) şeklinde yer değiştirmiştir. Ayrıca 2024 çalışmasında Yunanistan ile ilgili sorunların oranlarında da artış görülmektedir. Ertan’ın (2002) çalışmasında diğer seçeneğinde “ABD, Avrupa Birliği ilişkileri ile eğitim ve ekonomideki sorunlar” başlıkları ön plana çıkarken; 2024 çalışmasında “göçmenler, sığınmacılar, İsrail ve Ortadoğu’daki gelişmeler” öne çıkmıştır. Dolayısı ile 2002’den günümüze Türkiye’ye yönelik tehdit sıralaması değişmiştir.

**Tablo 5.** Bugüne değin Ermeni meselesiyle doğrudan ilgili olan kitap ya da makale okudunuz mu?

| Seçenekler                    | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|-------------------------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                               | f              | %          | F              | %          |
| a) Okumadım                   | 733            | 78         | 608            | 50         |
| b) Bir tane okudum            | 131            | 14         | 350            | 29         |
| c) İki tane okudum            | 42             | 5          | 99             | 8          |
| d) Üç tane okudum             | 11             | 1          | 51             | 4          |
| e) Dört ve daha fazla okudum. | 21             | 2          | 114            | 9          |
| <b>Toplam</b>                 | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

2024 çalışmasında, Ermeni meselesiyle doğrudan ilgili olan kitap ya da makaleleri okumadığını söyleyenlerin oranı, 2002 araştırmasındaki oranlardan daha (%78>50) yüksektir. Bu durum,

üniversite öğrencilerinin Ermeni meselesi ile ilgili zaten düşük olan kitap ve makale okuma oranının zamanla daha da düştüğünü göstermektedir. Üniversite gençliğinin Ermeni meselesindeki bilgi kaynakları arasında internetin önemli bir yer tuttuğu bulgusu (Tablo 10) ve hemen tüm makalelerin internet ortamında erişilebilir olduğu dikkate alındığında 2024 çalışmasında Ermeni meselesi ile ilgili okuma oranlarının yükselmesi beklenirken bunun gerçekleşmediği görülmektedir. Ayrıca Tablo 5 bulguları, Tablo 4 bulguları ile de uyumlu değildir. Çünkü 2024 çalışması katılımcıları Ermeni meselesini daha yüksek oranda (Tablo 4) tehdit görmesine karşın bu konudaki okuma oranları daha düşüktür.

**Tablo 6.** Bugüne kadar içinde Ermeni meselesiyle ilgili bilgilerin bulunduğu kitap ya da makale okudunuz mu?

| Seçenekler                    | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|-------------------------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                               | f              | %          | f              | %          |
| a) Okumadım                   | 683            | 72         | 391            | 32         |
| b) Bir tane okudum            | 176            | 19         | 444            | 36         |
| c) İki tane okudum            | 43             | 5          | 173            | 14         |
| d) Üç tane okudum             | 15             | 2          | 46             | 4          |
| e) Dört ve daha fazla okudum. | 21             | 2          | 168            | 14         |
| <b>Toplam</b>                 | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Bu güne kadar içinde Ermeni meselesiyle ilgili bilgilerin bulunduğu kitap ve makale okumadığını söyleyenlerin oranı 2024 çalışmasında (%72), 2002 çalışmasının (%32) oldukça üzerindedir. Bu bulgular genel olarak Tablo 5 bulguları ile paralellik göstermektedir. Tablo 5 ve Tablo 6 birlikte değerlendirildiğinde kitap ve makale okuma oranı bakımından 2002 katılımcıları daha iyi bir profile sahiptir.

**Tablo 7.** Evinizdeki (odanızdaki) kitaplığınızda Ermeni meselesiyle doğrudan ilgili olan kitap var mı?

| Seçenekler             | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|------------------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                        | f              | %          | f              | %          |
| a) Hiç yok             | 833            | 89         | 902            | 74         |
| b) 1-2 tane var        | 88             | 9          | 284            | 23         |
| c) 3-4 tane var        | 12             | 1          | 28             | 2          |
| d) 5 ve daha fazla var | 5              | 1          | 8              | 1          |
| <b>Toplam</b>          | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Gerek 2024 çalışması gerek ise 2002 çalışması katılımcılarının evlerinde Ermeni meselesini doğrudan ilgilendiren kitap bulundurmama oranlarının çok yüksek olduğu görülmektedir. Bu oran 2024 çalışması katılımcılarında daha (%89>%74) yüksektir. Bu bulgular 2024 katılımcı profilinin daha düşük olduğu Tablo 5 ve Tablo 6 bulguları ile örtüşmektedir.

**Tablo 8.** Ermeni meselesiyle ilgili olarak okuduğunuz ya da bildiğiniz eserin (eserlerin) adını yazabilir misiniz?

| Seçenekler         | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|--------------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                    | f              | %          | f              | %          |
| a) Bir kitap ismi  | 58             | 6          | 116            | 9          |
| b) İki kitap ismi  | 21             | 2          | 45             | 4          |
| c) Üç kitap ismi   | 5              | 1          | 18             | 1          |
| d) Dört kitap ismi | 5              | 1          | 6              | 0          |
| e) Beş kitap ismi  | 3              | 0          | 3              | 0          |
| f) Cevapsız        | 846            | 90         | 1034           | 86         |
| <b>Toplam</b>      | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

2024 ve 2002 çalışması katılımcılarının Tablo 8’deki cevapları önemli oranda benzer olup, her iki katılımcı grubu da Ermeni meselesi hakkında çok sınırlı eser ismi verebilmiştir. Cevapsız bırakma oranı 2024 çalışmasında daha (%90>%86) fazla olmuştur. Bu bulgu Tablo 5, 6 ve 7 bulguları ile genel olarak örtüşmektedir. Ancak yine de Tablo 5 ve Tablo 6’daki kitap okuma oranlarına bakıldığında bazı katılımcıların okudukları eserlerin isimlerini de hatırlayamadıkları anlaşılmaktadır.

Her iki grupta da anket formuna yazılan eser isimlerinin önemli bir kısmı kaynakça yazımı hatalı olduğundan ya da oldukça genel isimlendirmeleri (Ermeni meselesi/sorunu/soykırımı gibi) içerdiğinden net veri sağlamaktan uzaktır. Çalışmada, katılımcıların yazar isimlerinden ziyade eser isimlerini daha iyi hatırladığı görülmektedir. 2024 çalışmasında yazar ve eser ismi eşleştirmesi yapılabilenlerin frekans değerleri aşağıdaki gibidir.

**Tablo 9.** Ermeni meselesi bağlamında üniversite öğrencilerince belirlenmiş eserler ve frekans değerleri

| f | Yazar İsmi – Eseri                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
|---|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 7 | Semiha Ayverdi-Türkiye’nin Ermeni meselesi                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| 6 | İlker Başbuğ- Ermeni suçlamaları ve gerçekler                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
| 5 | James Bryce & Arnold Toynbee-Mavi kitap                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| 4 | Yusuf Halaçoğlu - Sürgünden soykırımı Ermeni iddiaları/Ermeni tehciri                                                                                                                                                                                                                                                                      |
| 3 | TTK-Mihail Bashanov-Türkiye’de Ermeni meselesi (Rus genelkurmay başkanlığı belgeleri)<br>Pierre Loti – Ermenistan’daki katliamlar ve Türkler<br>Web sitesi Yazıları- Ermeni soykırımı (1915–1916)                                                                                                                                          |
| 2 | Eric Bogasian-Nemesis operasyonu<br>Krikor Zohrab- Belgelerin ışığında Ermeni meselesi<br>Yunus Emre Deli-Kafası karışanlar için Ermeni meselesi<br>Ermeni Soykırımı Araştırmaları Uluslararası Bilim Konseyi- Yüz yıl sonra Ermeni soykırımı<br>Taner Akçam- Türk ulusal kimliği ve Ermeni sorunu; Ermenilerin zorla Müslümanlaştırılması |
| 1 | Recep Karakaya – Ermeni meselesi<br>Mehmet Bicik-Ermeni terörü soykırım yalanı<br>Mustafa Çolak- Kaynak kritiği ve tehcir olayında belge tahrifatı -Johannes Lepsius örneği (BELLETEN)<br>Zülfü Livaneli-Serenad (Edebi eser)<br>Seyhan Livaneli-Nar (Edebi eser)                                                                          |

**Tablo 9.’un devamıdır.**

|                                     |
|-------------------------------------|
| Raymond Kevorkian- Ermeni soykırımı |
|-------------------------------------|

Ferudun Ata-1915’e hapsedilen tarih Ermeni meselesi  
 Mehmet Perinçek- Rus devlet arşivlerinden 150 belgede Ermeni meselesi  
 Gökhan Sarı -Ermeni meselesi ışığında Süryaniler  
 Münir Süreyya Bey- Ermeni meselesinin siyasi tarihçesi  
 Ahmet İnsel & Michel Marian -Ermeni tabusu üzerine diyalog  
 Hasan Cemal- 1915: Ermeni soykırımı  
 Sabahattin Özel- Millet-i sadıka Ermeniler  
 (Komisyon) Laçiner vd. -Bir zamanlar Ermeniler vardı  
 Süleyman Kocabaş- Ermeni meselesi nedir, ne değildir?  
 Kadir Mısıroğlu- Tarihten günümüze Ermeni meselesi ve zulümler  
 Tolga Başak-İngiltere'nin Ermeni politikası  
 Ahmet Akter- Ermeni göçü, tehcir öncesi Anadolu’dan Amerika’ya (1834-1915)  
 Salahi R. Sonyel (Çeviri:Hasan Ünal)-Türk-Ermeni çıkmazı : Barışma ümitleri  
 Uğur Mumcu-Ermeni mandacıları

Tablo 9’da yer alan liste, kaynak çeşitliliği bakımından geniş bir dağılım göstermektedir. Listedeki eserler genellikle akademik niteliktedir. Ancak “Nar” ve “Seranad” edebi nitelikte eserler olup bu bakımdan diğerlerinden ayrılmaktadır. 2002 çalışmasında ise Yılmaz Karakoyunlu’nun o dönem popüler olan “Salkım Hanımın Taneleri” adlı edebi eseri öne çıkmıştır.

2024 çalışmasında; Semiha Ayverdi, İlker Başbuğ, James Bryce-Arnold Toynbee ve Yusuf Halaçoğlu isimleri öne çıkmaktadır. James Bryce ve Arnold Toynbee’ye ait Mavi Kitap isimli eser, farkında olmadan tarih derslerinde propagandasını yaptığımızdan olsa gerek en çok bilinenler arasında yer almıştır. Bu durum aynı zamanda küresel düzeyde etkin bir eser oluşturmanın ne denli önemli olduğunu da göstermektedir. Bu kitap, tüm dünyada bilinen, çok etkili bir Ermeni propaganda aracıdır.

**Tablo 10.** Ermeni meselesiyle ilgili olan bilgilerinizin kaynağını genel olarak aşağıdakilerden hangisi oluşturmaktadır?

| Seçenekler                        | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|-----------------------------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                                   | f              | %          | f              | %          |
| a) Kitap, makale                  | 194            | 20         | 637            | 26         |
| b) Televizyon Programları         | 234            | 25         | 908            | 37         |
| c) Radyo Programları              | 6              | 1          | 84             | 3          |
| d) İnternet                       | 337            | 35         | 90             | 4          |
| e) Konferans, panel ve sempozyum  | 15             | 2          | 149            | 6          |
| f) Aile, arkadaş, dost sohbetleri | 81             | 9          | 515            | 21         |
| g) Diğer.....                     | 71             | 8          | 70             | 3          |
| <b>Toplam</b>                     | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>2453*</b>   | <b>100</b> |

(\*2002 çalışması birden fazla seçenek işaretlemeye imkân tanımaktadır)

2002 çalışmasında Ermeni meselesi ile ilgili katılımcıların bilgi kaynakları arasında televizyon programları (%37) ilk sırada gelirken, 2024 çalışmasında televizyon programları yine önemli (%25) bir bilgi kaynağı olma özelliğini sürdürmüş fakat internet çok daha önemli (%35) bir bilgi kaynağı olarak ilk sırada yer almıştır. Ancak internet kullanımındaki bu artışın Ermeni meselesi ile ilgili dijital kitap ve makale okuma oranını artırmadığı (Tablo 5 ve 6)

görülmektedir. Ayrıca 2024 çalışmasında aile, arkadaş ve dost sohbetlerinin, konferans türü toplantıların, radyo programlarının, kitap ve makalelerin Ermeni meselesi ile ilgili bilgi kaynağı olma oranlarının 2002 çalışmasındaki oranların altında kaldığı görülmektedir. 2024 çalışmasında diğer seçeneğinde yazılan kaynaklar, 2002 çalışmasındaki “tarih dersleri” ile benzer nitelikte “okul dersleri, öğretmenler ve ders kitapları” şeklinde olmuştur. Ayrıca 2024 çalışmasında bazı katılımcıların izledikleri video ve sosyal medya araçlarını da kaynak olarak gösterdikleri görülmüştür.

**Tablo 11.** Ermeni meselesi hakkındaki bilgi düzeyiniz için aşağıdakilerden hangisi uygundur?

| Seçenekler               | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|--------------------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                          | f              | %          | f              | %          |
| a) Hiç bilğim yok        | 198            | 21         | 45             | 4          |
| b) Az da olsa bilğim var | 526            | 56         | 866            | 71         |
| c) Bilğim var            | 113            | 12         | 272            | 22         |
| d) Çok bilğim var        | 21             | 2          | 9              | 1          |
| e) Fikrim yok            | 80             | 9          | 30             | 2          |
| <b>Toplam</b>            | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Her iki gruptaki katılımcılar Ermeni meselesindeki bilgi düzeyleri için en yüksek oranda “az da olsa bilğim var” seçeneğine yönelmişlerdir. Toplamda ise Ermeni meselesi ile ilgili bilgisi olduğunu söyleyenlerin oranı 2002 çalışması katılımcılarında daha (%94>70) yüksektir. 2024 çalışmasında “hiç bilgisi” olmadığını söyleyenlerin oranı ise 2002 çalışmasının 5 katından daha fazladır. Bu bulgular Ermeni meselesindeki okumalarla ilgili Tablo 5, 6, 7 ve 8 bulguları ile uyumludur. Her iki grupta da çok bilgisi olduğunu düşünenler, en düşük oranlara sahiptir.

**Tablo 12.** Ermeni meselesi hakkındaki bilgi düzeyinizin yeterliliği hakkında ne düşünüyorsunuz?

| Seçenekler      | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|-----------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                 | f              | %          | f              | %          |
| a) Çok yetersiz | 243            | 26         | 192            | 16         |
| b) Yetersiz     | 481            | 51         | 796            | 65         |
| c) Yeterli      | 138            | 15         | 203            | 17         |
| d) Çok yeterli  | 10             | 1          | 5              | 0          |
| e) Fikrim yok   | 66             | 7          | 26             | 2          |
| <b>Toplam</b>   | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Tablo 11 bulgularına göre katılımcıların büyük çoğunluğu Ermeni meselesi hakkında bilgilerinin olduğunu düşünmekte ancak Tablo 12 bulgularına göre bu bilgilerini yeterli bulmamaktadır (%77;%81). Bilgi düzeyini “çok yetersiz” bulanların oranı 2024 çalışmasında daha (%26>%16) yüksektir.

**Tablo 13.** Türkiye’deki üniversitelerde Ermeni meselesine verilen önem ve ağırlık

hakkındaki düşüncenizi aşağıdakilerden hangisi doğru olarak yansıtmaktadır?

| Seçenekler     | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|----------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                | f              | %          | f              | %          |
| a)Çok yetersiz | 239            | 25         | 387            | 32         |
| b)Yetersiz     | 392            | 42         | 630            | 51         |
| c)Yeterli      | 95             | 10         | 72             | 6          |
| d)Çok yeterli  | 4              | 0          | 3              | 0          |
| e)Gereksiz     | 27             | 3          | 21             | 2          |
| f) Fikrim yok  | 181            | 20         | 109            | 9          |
| <b>Toplam</b>  | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Üniversitelerde Ermeni meselesine verilen önem ve ağırlık konusunda, her iki gruptaki katılımcılar ağırlıklı olarak olumsuz görüşlere sahiptirler. 2024 çalışmasında olumsuz görüşler 2002 çalışmasına oranla bir miktar azalma (%67<%83) gösterirken olumlu görüşlerde bir miktar artış (%10>%6) görülmektedir. “Çok yeterli” görme durumu ise birkaç katılımcı ile sınırlı kalmıştır.

**Tablo 14<sup>1</sup>.** Osmanlı Devleti döneminde Ermenilerin en yoğun olarak yaşadıkları bölge aşağıdakilerden hangisidir?

| Seçenekler             | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|------------------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                        | f              | %          | f              | %          |
| a) İstanbul ve çevresi | 159            | 17         | 166            | 14         |
| b) Batı Anadolu        | 75             | 8          | 43             | 4          |
| c) İç Anadolu          | 69             | 7          | 17             | 1          |
| d) Akdeniz             | 28             | 3          | 13             | 1          |
| e) Doğu Anadolu        | 477            | 51         | 763            | 62         |
| f) Doğu Karadeniz      | 48             | 5          | 86             | 7          |
| g) Güneydoğu Anadolu   | 82             | 9          | 134            | 11         |
| <b>Toplam</b>          | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Osmanlı Devleti döneminde Ermenilerin en yoğun olarak yaşadıkları bölge ile ilgili katılımcıların mekân bilgilerini ölçmeye yönelik Tablo 14 incelendiğinde; her iki gruptaki katılımcıların çoğunluğu söz konusu bölgeyi doğru (Doğu Anadolu) belirlemiştir. 2024 çalışmasında doğru belirleme oranı 2002 çalışmasına oranla daha (%51<%62) düşüktür. Söz konusu bilginin oldukça temel bir bilgi olduğu ve sınavlara yönelik kitaplarda sıkça yer aldığı dikkate alındığında bu durum önemli bir eksikliklerdir.

Bu bulgu katılımcıların bilgi düzeyini doğrudan etkileyen kitap ve makale okuma, evinde kitap bulundurma ile ilgili Tablo 5, 6 ve 7 ile; katılımcıların bilgi düzeylerine ilişkin görüşlerini içeren Tablo 11 ve 12 ile tutarlıdır. Çünkü bu tablolarda da 2002 katılımcıları daha iyi bir profile sahiptir.

<sup>1</sup> Tablo 14, 15, 16, 17, 18 ve 19 doğrudan bilgi ölçen sorulara ilişkindir. Bu tablolardaki verilerin değerlendirilmesinde Ertan’ın (2002) çalışmasındaki doğru cevaplar ölçüt olarak kullanılmıştır.

**Tablo 15.** Bir takım Ermeni gruplarının ve bazı dış çevrelerin soykırım olarak öne sürdükleri olaylar hangi dönemde gerçekleşmiştir?

| Seçenekler                      | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|---------------------------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                                 | f              | %          | f              | %          |
| a) Kırım Savaşı                 | 168            | 18         | 44             | 4          |
| b) 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı | 130            | 14         | 191            | 15         |
| c) Balkan Savaşı                | 42             | 4          | 44             | 4          |
| d) Birinci Dünya savaşı         | 212            | 23         | 430            | 35         |
| e) Kurtuluş Savaşı              | 78             | 8          | 335            | 27         |
| f) İkinci Dünya Savaşı          | 28             | 3          | 20             | 2          |
| g) Bilgim/Fikrim yok            | 280            | 30         | 158            | 13         |
| <b>Toplam</b>                   | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Olayların geçtiği zaman bilgisini ölçümlemeye yönelik oluşturulan Tablo 15 incelendiğinde; 2002 katılımcılarının 1/3'den fazlası bir takım Ermeni gruplarının ve bazı dış çevrelerin soykırım olarak öne sürdükleri olayların dönemini doğru (Birinci Dünya Savaşı) belirlerken, bu oran 2024 katılımcılarında 1/4'ün altında kalmıştır. Konuya ilişkin fikir yürütememe durumu ise 2024 çalışmasında, 2002 çalışmasındaki oranın iki katından daha fazladır.

Bu bulgu da Tablo 5, 6, 7, 11 ve 12'deki bulgularla uyumludur. Ermeni meselesi ile ilgili hem zaman hem de mekân bilgilerinin ders ve sınava hazırlık kitaplarında sıkça yer aldığı düşünüldüğünde her iki grupta ortaya çıkan bu profilleri (özellikle 2024 çalışmasında) olumlu değerlendirmek mümkün değildir.

**Tablo 16.** Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında Türkiye'de yaşayan Ermenilerin sayısı ne kadardır?

| Seçenekler                    | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|-------------------------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                               | f              | %          | f              | %          |
| a) 500.000 den az.            | 141            | 15         | 175            | 14         |
| b) 500.000-1.000.000 arası    | 146            | 16         | 272            | 22         |
| c) 1.000.000- 1.500.000 arası | 93             | 10         | 123            | 10         |
| d) 1.500.000-2.000.000 arası  | 45             | 5          | 73             | 6          |
| e) 2.000.000-3.000.000 arası  | 29             | 3          | 42             | 3          |
| f) 3.000.000 dan fazla        | 31             | 3          | 23             | 2          |
| g) Bilgim/Fikrim yok          | 453            | 48         | 514            | 43         |
| <b>Toplam</b>                 | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında Türkiye'de yaşayan Ermenilerin sayısı ile ilgili katılımcıların bilgi düzeylerini ölçmeye yönelik Tablo 16 incelendiğinde; her iki grupta da katılımcıların yarısına yakını fikir yürütememiştir. Her iki grupta da doğru cevap (1.000.000-1.500.000 arası) verme oranı (%10) çok düşük ve benzerdir. Söz konusu kişi sayısı, Ermeni meselesi tartışmalarında ana başlıklardan olmasına rağmen bu konuda her iki grupta da ciddi bilgi eksikliği ya da yanlışlığı söz konusudur. Dolayısı ile her iki katılımcı grubu da bu tür tartışmaları yeterince dikkatli takip etmemektedir.

**Tablo 17.** Ermenilerle Türkler arasındaki olaylarda ölen Türklerin sayısı ne kadardır?

| Seçenekler                   | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|------------------------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                              | f              | %          | f              | %          |
| a) 100.000 den az            | 76             | 8          | 105            | 9          |
| b) 100.000-250.000 arası     | 135            | 14         | 179            | 15         |
| c) 250.000-500.000 arası     | 71             | 8          | 101            | 8          |
| d) 500.000-750.000 arası     | 85             | 9          | 78             | 6          |
| e) 750.000-1.000.000 arası   | 33             | 4          | 49             | 4          |
| f) 1.000.000-1.500.000 arası | 30             | 3          | 43             | 4          |
| g) 1.500.000 den fazla       | 23             | 2          | 43             | 4          |
| e) Bilgim/ Fikrim yok        | 485            | 52         | 624            | 50         |
| <b>Toplam</b>                | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Katılımcıların, Ermenilerle Türkler arasındaki olaylarda ölen Türklerin sayısına ilişkin, bilgi düzeylerini ölçmeye yönelik Tablo 17 incelendiğinde; her iki grupta da katılımcıların yarısından fazlası bu konuda da her hangi bir fikir yürütememiştir. Doğru cevap (250.000-500.000 arası) verme oranı ise her iki grupta da çok (%8) düşük ve benzerdir. Tablo 16 ve 17'deki oranlar ise Tablo 12'deki oranların (%16 ve %17) da altındadır. Yani Ermeni meselesi ile ilgili bilgi düzeyini yeterli olarak tanımlayanların önemli bir kısmı (yaklaşık yarısı) sorulara yanlış cevaplar vermiştir.

**Tablo 18.** Türklerle Ermeniler arasındaki olaylar sırasında ölen Ermenilerin sayısı ne kadardır?

| Seçenekler                   | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|------------------------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                              | f              | %          | f              | %          |
| a) 100.000 den az            | 136            | 14         | 219            | 18         |
| b) 100.000-250.000 arası     | 87             | 9          | 139            | 11         |
| c) 250.000-500.000 arası     | 64             | 7          | 100            | 8          |
| d) 500.000-750.000 arası     | 44             | 5          | 62             | 5          |
| e) 750.000-1.000.000 arası   | 38             | 4          | 53             | 4          |
| f) 1.000.000-1.500.000 arası | 33             | 4          | 20             | 2          |
| g) 1.500.000 den fazla       | 19             | 2          | 9              | 1          |
| h) Bilgim/ Fikrim yok        | 517            | 55         | 620            | 51         |
| <b>Toplam</b>                | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Ermenilerle Türkler arasındaki olaylarda ölen Ermenilerin sayısına ilişkin bilgi düzeyini ölçmeye yönelik Tablo 18 incelendiğinde, katılımcıların vermiş oldukları cevaplar önemli oranda benzerlik taşımaktadır. Her iki grupta da katılımcıların yarısından fazlası bu konuda da her hangi bir fikir yürütememiştir. Beklenen doğru cevapları (100.000-500.000 arası) belirleme oranı 2024 çalışmasında (%16), 2002 çalışmasının (%19) altındadır. Bu bulgunun Tablo 17'den olumlu anlamda farklılaşmasında iki seçeneğin de doğru cevap kabul edilmesi belirleyici olmuştur. Bilgi sorularına ilişkin Tablo 14, 15, 16, 17, 18 ve 19 bulguları karşılaştırıldığında “kişi sayıları” ile ilgili sorularda (Tablo 16, 17 ve 18) doğru cevap verme oranlarının daha düşük olduğu görülmektedir. Ermeni meselesi tartışmalarının merkezindeki bu sayılarla ilgili katılımcıların yarısının hiçbir fikir yürütememesi önemli bir eksikliklerdir.

**Tablo 19.** Osmanlı Devleti döneminde Ermeni meselesi ile en fazla ilgilenen ve bir anlamda kışkırtıcılık yapan devlet hangisidir?

| Seçenekler    | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|---------------|----------------|------------|----------------|------------|
|               | f              | %          | f              | %          |
| a) İngiltere  | 214            | 23         | 428            | 36         |
| b) ABD        | 251            | 27         | 42             | 3          |
| c) Rusya      | 266            | 28         | 359            | 30         |
| d) Fransa     | 78             | 8          | 255            | 21         |
| e) İtalya     | 20             | 2          | 26             | 2          |
| f) Almanya    | 17             | 2          | 5              | 0          |
| g) Avusturya  | 10             | 1          | 5              | 0          |
| h) Yunanistan | 52             | 6          | 96             | 8          |
| ı) İran       | 30             | 3          | 6              | 0          |
| <b>Toplam</b> | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Osmanlı Devleti Döneminde Ermeni meselesi ile en fazla ilgilenen ve bir anlamda kışkırtıcılık yapan devlet ile ilgili katılımcıların bilgi düzeylerini ölçmeye yönelik Tablo 19 incelendiğinde; 2002 yılı katılımcılarının yaklaşık 2/3'ü doğru (İngiltere-Rusya) cevap verirken, 2024 çalışmasında bu oran yaklaşık 1/2'de kalmıştır. 2002 çalışmasında ABD'yi işaretleme oranı %3 iken 2024 çalışmasında %27 olmuştur. Dolayısıyla güncel tartışmalar geçmişe yönelik fikir yürütmede manipülasyona neden olmuştur.

**Tablo 20.** Günümüzde Ermeni Meselesi ile en fazla ilgilenen ve bu konuda Türkiye Cumhuriyeti'ne sorun çıkarmaya çalışan devlet hangisidir?

| Seçenekler    | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|---------------|----------------|------------|----------------|------------|
|               | f              | %          | f              | %          |
| a) İngiltere  | 124            | 13         | 107            | 9          |
| b) ABD        | 406            | 43         | 95             | 8          |
| c) Rusya      | 173            | 19         | 90             | 7          |
| d) Fransa     | 89             | 9          | 669            | 54         |
| e) İtalya     | 16             | 2          | 71             | 6          |
| f) Almanya    | 18             | 2          | 15             | 1          |
| g) İran       | 23             | 3          | 9              | 1          |
| h) Yunanistan | 89             | 9          | 166            | 14         |
| <b>Toplam</b> | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Günümüzde Ermeni meselesi ile en fazla ilgilenen ve bu konuda Türkiye Cumhuriyeti'ne sorun çıkarmaya çalışan devlet olarak, 2002 araştırması katılımcılarının %54'ü Fransa'yı ilk sırada işaretlerken, 2024 çalışmasına katılanların %43'ü ABD'yi ilk sırada işaretlemiştir. Bu bulguların ortaya çıkmasında araştırmanın yapıldığı yıllardaki güncel olay ve tartışmalar oldukça belirleyici olmuştur. Dolayısıyla katılımcıların güncel tartışmaları yakından takip ettikleri ve bunların etkisinde kaldıkları söylenebilir. Rusya, 2002 araştırmasında %7 orana sahip iken güncel araştırmada %19 oranına ulaşarak ikinci sırada yer almıştır. Bu bağlamda Rusya'ya yönelik algının gittikçe olumsuzla evrildiği söylenebilir.

**Tablo 21.** Türkiye’deki akademik çevrelerin Ermeni meselesiyle ilgili çabalarının yeterliliği hakkında ne düşünüyorsunuz?

| Seçenekler      | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|-----------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                 | f              | %          | f              | %          |
| a) Çok yetersiz | 198            | 21         | 303            | 25         |
| b) Yetersiz     | 529            | 56         | 766            | 62         |
| c) Yeterli      | 152            | 16         | 93             | 8          |
| d) Çok yeterli  | 15             | 2          | 3              | 0          |
| e) Gereksiz     | 44             | 5          | 57             | 5          |
| <b>Toplam</b>   | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Hem 2002 hem de 2024 çalışması katılımcıları büyük oranda akademik çevrelerin Ermeni meselesiyle ilgili çabalarını yetersiz bulmaktadır. 2024 çalışmasındaki olumsuz görüş oranı, 2002 çalışmasına göre düşüş (%77<%87) göstermekte, buna karşın olumlu görüş oranı artış (%18>%8) göstermektedir. Bu bulgular Tablo 13’deki bulgularla örtüşmektedir.

**Tablo 22.** Türkiye’deki siyasal çevrelerin Ermeni meselesiyle ilgili olarak yapmış oldukları çalışmaların yeterliliği hakkında ne düşünüyorsunuz?

| Seçenekler      | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|-----------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                 | f              | %          | f              | %          |
| a) Çok yetersiz | 197            | 21         | 399            | 33         |
| b) Yetersiz     | 529            | 56         | 713            | 58         |
| c) Yeterli      | 151            | 16         | 59             | 5          |
| d) Çok yeterli  | 15             | 2          | 0              | 0          |
| e) Gereksiz     | 46             | 5          | 51             | 4          |
| <b>Toplam</b>   | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Her iki gruptaki katılımcılar Türkiye’deki siyasal çevrelerin Ermeni meselesiyle ilgili olarak yapmış oldukları çalışmalarını büyük oranda yetersiz görmektedir. 2024 katılımcılarında olumsuz görüş oranı daha (%77<%91) düşük, olumlu görüş oranı ise daha (%18>%5) fazladır. Tablo 21 ve Tablo 22’deki bu bulgular son 22 yılda; özelde Ermeni meselesi, genelde ise milli meselelerle ilgili Türkiye’nin gerçekleştirdiği öz güvenli hareketlerin üniversite öğrencilerinin görüşlerini olumlu etkilediği şeklinde yorumlanabilir.

**Tablo 23.** Türkiye Cumhuriyeti’nin Ermeni meselesiyle ilgili olarak uluslararası alanda güçlü olabilmesi için aşağıdakilerden hangisine öncelik verilmelidir?

| Seçenekler                                   | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|----------------------------------------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                                              | f              | %          | f              | %          |
| a) Bilimsel çalışmalara hız verilmeli        | 299            | 32         | 331            | 27         |
| b) Ekonomik ve siyasal açıdan güçlenmeli     | 446            | 47         | 799            | 65         |
| c) Ermeni tezleri kabul edilmeli.            | 40             | 4          | 11             | 1          |
| d) Yabancıların görüşleri dikkate alınmamalı | 53             | 6          | 48             | 4          |
| e) Bölgesel ittifaklar yapılmalı.            | 100            | 11         | 33             | 3          |
| <b>Toplam</b>                                | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Türkiye Cumhuriyeti’nin Ermeni meselesiyle ilgili olarak uluslararası alanda güçlü olabilmesi için öncelik verilmesi gerekenlere ilişkin olarak, 2002 ve 2024 araştırması katılımcılarının görüşleri önemli oranda benzerlik göstermektedir. Her iki grupta da “ekonomik ve siyasal açıdan güçlenmeli” seçeneği en öne çıkmıştır. Aslında ekonomi yönetimi ve bilimsel çalışmalar da önemli oranda siyaset kurumuna bağlıdır. Dolayısıyla katılımcıların Ermeni meselesi bağlamında uluslararası alanda güçlü olabilmek için siyaset kurumundan beklentilerinin yüksek olduğu söylenebilir. 2024 çalışmasında “ekonomik ve siyasal açıdan güçlenmeli” seçeneğine yönelme oranı 2002 yılı çalışmasındaki oranının gerisinde iken diğer tüm seçeneklerde 2024 çalışması oranları daha ileridedir.

**Tablo 24.** Ermeni meselesiyle ilgili olarak size en yakın gelen cümle hangisidir?

| Seçenekler                                                       | Güncel Çalışma |            | 2002 Çalışması |            |
|------------------------------------------------------------------|----------------|------------|----------------|------------|
|                                                                  | f              | %          | f              | %          |
| a) Türklerle Ermeniler arasında karşılıklı çatışma olmuştur      | 282            | 30         | 472            | 39         |
| b) Türkler Ermenilere karşı soykırım uygulamıştır                | 53             | 6          | 76             | 6          |
| c) Ermeniler Türklere karşı soykırım uygulamıştır                | 309            | 32         | 201            | 16         |
| d) Ermeniler Türk saldırılarına karşı kendilerini korumuşlardır  | 26             | 3          | 8              | 1          |
| e) Türkler Ermeni saldırılarına karşı kendilerini korumuşlardır. | 268            | 29         | 465            | 38         |
| <b>Toplam</b>                                                    | <b>938</b>     | <b>100</b> | <b>1222</b>    | <b>100</b> |

Ermeni meselesi ile ilgili genel algıyı ölçmeye yönelik Tablo 24 incelendiğinde her iki gruptaki katılımcı görüşlerinin Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin resmi bakış açısı ile uyumlu bir görünüme sahip oldukları görülmektedir. Ancak bazı noktalarda farklılıklar da vardır. Bunlardan en belirgin olanı “Ermeniler Türklere karşı soykırım uygulamıştır” seçeneğinde görülmektedir. 2024 çalışmasında, 2002 çalışmasındaki oranın iki katı artış olmuştur. Bu değişimin ana nedeninin Ermeni sorununun hala çözülememesinin getirdiği bıkkınlık ve Türk devletine her geçen gün artan baskılar olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Ermeni meselesi ile ilgili görüşlerin zaman içerisinde radikalleştiğinden söz etmek mümkündür.

## SONUÇ

Bu bölümde, araştırma kapsamında elde edilen bulgulardan hareketle ortaya çıkan sonuç tartışma ve önerilere yer verilmiştir.

2002 çalışmasında, Türkiye’nin varlığına ve toprak bütünlüğüne yönelik en önemli ve öncelikli tehdit olarak Güneydoğu/Kürt meselesi yer alırken 2024 çalışmasında Ermeni meselesi en önemli ve öncelikli tehdit durumuna yükselmiştir. Her iki gruptaki üniversite öğrencilerinin görüş geliştirmelerinde güncel olay ve tartışmalar belirleyici olmuştur. Aynı nedenle 2024

çalışmasında Yunanistan bağlamındaki sorunlar, diğer seçeneğinde ise “göçmen meselesi” ile “Ortadoğu’daki karışıklıklar” öne çıkmıştır.

Bilimsel kitaplar ve makaleler, Ermeni meselenin doğru anlaşılması bakımından önemlidir. Ancak Ermeni meselesi konusunda 2002 yılında zaten düşük olan kitap ve makale okuma, evinde kitap bulundurma oranları 2024 çalışmasında daha da düşmüştür. Bu anlamda bir geriye gidiş söz konusudur. Ayrıca öğrencilerin Ermeni meselesi ile ilgili okudukları veya bildikleri eser isimlerini yazabilme durumları da her iki grupta oldukça düşüktür. Buna karşın 2024 çalışmasındaki yazar ve eserler isimlerinde geniş bir çeşitlilik görülmekte ve “Semiha Ayverdi, İlker Başbuğ, James Bryce & Arnold Toynbee, Yusuf Halaçoğlu” isimleri öne çıkmaktadır. Mavi Kitap’ın diğer birçok eserden daha önde gelmesi ise düşündürücüdür. Batı dünyasında İngilizlerce kurgulanan ve Ermeni propagandası araçlarından olan bu kitap, içerisinde isimsiz mektup ve ifade anlatılarının olduğu (Uslu, 2013, s. 304) bilimsellikten uzak, taraflı bir yayındır. Bu gerçekliği Toynbee’in kendisi de itiraf etmektedir (Toynbee, 2005’den aktaran Özçelik & Yolaç Nennioğlu, 2024, s. 272). Derslerde ve kamuoyunda sık sık isminin tekrarlanması, bu kitabın en bilinen yayınlardan biri olmasına neden olmuştur. 2024 çalışmasında öne çıkan isimlerden Yusuf Halaçoğlu, Kılıç & Tarhan’ın (2015, s. 145) Ermeni meselesi bağlamında tarih öğretmen adayları ile yaptığı çalışmada da öne çıkan isimlerden biridir. Halaçoğlu’nun özellikle medyada görünürlüğünün yüksek olması bu sonuçlarda etkili olmuştur. Aynı çalışmada bir diğer ortak isim ise Taner Akçam olmuştur. Hem 2002 hem 2024 çalışmasında edebi eserlerin de listede olması dikkat çekici bir sonuçtur. 2002 araştırmasında Yılmaz Karakoyunlu’nun “Salkım Hanımın Taneleri”, 2024 çalışmasında ise Seyhan Livaneli’nin “Nar” ve Zülfü Livaneli’nin “Seranad” isimli edebî eserleri listede kendine yer bulmuştur. Romanlar ve öyküler, tarih kitapları gibi bilimsel bir içeriğe sahip değildir. Ancak kitleler üzerinde önemli etkisi olan türlerdir. Türkçe yayınlanan Ermeni öykü ve romanlar da vardır. Bunların da Türk okurlarca okunması, iki toplum arasındaki benzerliklerin fark edilmesinde önemlidir. Ancak bunları doğru yorumlayabilmek için tarih bilgisi de gerekir (Kankal, 2003). Aksi hâlde edebî roman içindeki kimi olayların tarihî gerçeklik olarak ele alınması hatasına düşülebilir. Ayrıca Ermenice kaynaklarda, diğer dillerde yazılan eserlerdeki gibi kendine acındırma duygusu yoktur. Aksine, Ermenilerin Türklere karşı nasıl kahramanca savaştığı, Ermeni devletini nasıl hak ettikleri anlatılmaktadır (Özşavlı, 2018, s. 1048). Kılıç & Tarhan’ın (2015, s. 145) çalışmasında Ermeni meselesi ile ilgili bilgi kaynakları arasında gösterilen “Duvardaki Kan” filmi, Mim Kemal Öke’nin romanından sinemaya aktarılmıştır. Dolayısıyla edebî türlerin sinema filmi versiyonları da gençler üzerinde etkilidir.

2002 çalışmasında, TV programları Ermeni meselesinde önemli bir bilgi kaynağı iken güncel çalışmada internet daha ön plana çıkmıştır. Günümüzde hemen her konuda gençlerin bilgi edinmesinde internet en sık kullanılan bilgi kaynağıdır. Radyo ve Televizyon Üst Kurulu'nun (2022, s. 138) araştırmasına göre gençler günde yaklaşık 4,5 saat internette zaman geçirmektedirler. Buna karşın Ermeni meselesi ile ilgili kitap okuma oranları ve bilinen eser sayıları dikkate alındığında internetin bu bağlamda gençler tarafından etkin kullandığı söylenemez. Öztürk'ün (2021, s. 273) çalışması öğrencilerin interneti öğrenme faaliyetlerinden ziyade özellikle sosyal medya ve müzik dinlemek için kullandığını göstermektedir. Alan'ın (2020, s. 278) çalışması ise gençlerin elektronik aletleri ve interneti kitap okuma amacıyla kullanma durumlarının sınırlı olduğunu ve cep telefonunun kitap okumayı engellediğini göstermektedir.

Hem 2002 hem de 2024 çalışmasında, katılımcıların çoğunluğu Ermeni meselesine ilişkin bilgilerinin olduğunu düşünmekte ancak bilgi düzeylerini büyük oranda yetersiz olarak tanımlamaktadır. Bu durum 2024 çalışmasındaki katılımcı profilinde daha belirgindir. Kılıç & Tarhan'ın (2015, s. 138) tarih öğretmen adaylarıyla yaptıkları çalışma da tarih öğretmen adaylarının sadece %8'inin Ermeni meselesi hakkındaki “oldukça yeterli bilgiye sahip olduğunu” göstermektedir. Kop'un (2009, s. 366) 8. sınıflar üzerinde gerçekleştirildiği çalışmada ise öğrenciler Sevk ve İskân Kanunu (Tehcir Kanunu) hakkında “yeterli düzeyde bilgi sahibi olmadıklarını” ifade etmişlerdir. Dolayısıyla Ermeni meselesine ilişkin bilgi düzeyleri yeterliği konusunda eğitimin hemen her kademesinde sorun olduğu görülmektedir.

Hem 2002 hem de güncel araştırma katılımcıları üniversitelerde Ermeni meselesine verilen önem ve ağırlık konusunda büyük oranda olumsuz görüşlere sahiplerdir. Bu sonuç Ermeni meselesi ile ilgili akademik ve siyasal çevrelerin çalışmalarının yeterliğine ilişkin olumsuz sonuçlarla da örtüşmektedir. Ancak 2024 çalışmasında olumsuz görüşlerin bir miktar azaldığı buna karşın olumlu görüşlerin ise arttığı dikkat çekmektedir.

Her iki gruptaki katılımcıların çoğunluğu Osmanlı Devleti döneminde Ermenilerin en yoğun yaşadıkları bölge (mekân) sorusunu doğru cevaplamışlardır. Ancak, özellikle 2024 araştırması katılımcılarındaki yanlış cevaplama oranları yine de önemli oranda bilgi eksikliğine işaret etmektedir. Çünkü bu bilgi ilköğretimden üniversiteye kadar ders kitaplarında yer almaktadır. Dış çevrelerin sözde soykırım olarak öne sürdükleri olayların zamanı konusundaki bilgi eksikliği ise her iki grupta da mekâna ilişkin bilgi eksikliğinden daha belirgindir. Yine bu konuda da 2024 katılımcılarının bilgi düzeyleri 2002 katılımcılarına oranla daha düşüktür.

Ermeni meselesinde en fazla tartışılan başlıklarından biri de Osmanlı Devleti’nin son yüzyılında Türkiye’de yaşayan Ermenilerin sayısıdır. Bu konuda her iki gruptaki katılımcıların yaklaşık yarısının bilgisinin veya fikrinin olmadığı görülmüştür. Doğru cevap oranı ise her iki grupta da benzer ve oldukça düşüktür. Benzer şekilde, bahse konu olaylar sırasında ölen Türklerin ve Ermenilerin sayıları ile ilgili de katılımcıların yarısından fazlasının fikir yürütemediği görülmüştür. Yine her iki soruda da doğru cevap verme oranları oldukça düşüktür. Ancak Ermeni kayıpları ilgili sorunun iki doğru cevap içermesi ve çoktan seçmeli sorulardaki şans başarısı faktörü nedeniyle bu soruda doğru cevaplama oranları bir miktar yükselmiştir.

Osmanlı Devleti Dönemi’nde Ermeni Meselesi ile en fazla ilgilenen ve bir anlamda kışkırtıcılık yapan devlet ile ilgili bilgi sorusunda katılımcıların çoğunluğu doğru cevap vermiştir. Ancak bu sorunun da iki doğru cevabının olması bu oranı yükselten bir neden olmuştur. Ayrıca katılımcıların bu soruyu cevaplarken önemli oranda güncel tartışmalardan etkilendikleri ve yanlış cevaba (ABD, Fransa gibi) yöneldikleri dikkat çekmektedir.

Özetle, Ermeni meselesine ilişkin temel bilgileri ölçümleyen soruların yanıtlanmasında hem 2002 hem de 2024 çalışması katılımcılarında ciddi bilgi eksikleri görülmektedir. Ancak 2002 katılımcıları 2024 katılımcılarına oranla daha iyi bir profile sahiptir.

Günümüzde Ermeni meselesine en fazla ilgi gösteren ve ülkemize sorun çıkarmaya çalışan devlet ile ilgili soruda 2002 katılımcıları daha çok Fransa, güncel katılımcılar ise ABD seçeneğine yönelmişlerdir. Çünkü 2001 yılında Fransa Ulusal Meclisi’nde, 1915 olaylarını soykırım olarak ele alan yasa kabul edilmiş ve cumhurbaşkanı ise yasayı aynı yıl onaylamıştır. Benzer bir yasa teklifi 2019 yılında ise ABD Temsilciler Meclisi’nde ve senatoda kabul edilmiştir. 2021 yılında ise ABD Başkanı 1915 olaylarını soykırım olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla öğrencilerin güncel tartışmaları büyük oranda takip ettikleri ve bu tartışmaların etkisinde görüş geliştirdikleri anlaşılmaktadır.

Her iki katılımcı grubu da akademik ve siyasî çevrelerin Ermeni meselesi ile ilgili çalışmalarını büyük oranda yetersiz görmektedir. Ancak 2024 katılımcılarının görüşleri nispeten daha olumludur. Yakın zamanda Karabağ Savaşı’nda elde edilen başarı ile Suriye, Irak ve Doğu Akdeniz’deki Türkiye’nin özgüvenli adımları olumlu bir hava oluşturmuş ve bu olumlu hava 2024 katılımcılarının daha olumlu düşünmesine neden olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti’nin Ermeni Meselesi ile ilgili uluslararası alanda güçlü olması için yapması gerekenlere ilişkin olarak ise her iki çalışmada da “ekonomik ve siyasal açıdan güçlenmeli” ve “bilimsel çalışmalara hız verilmeli” seçenekleri öne çıkmıştır. Öne çıkan bu iki seçenek katılımcıların özellikle siyaset kurumundan beklenti düzeylerinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Binark’a (2005, s. 97) göre asılsız Ermeni soykırımı iddialarına karşı dünya kamuoyunun ve parlamentolarının ikna edilmesinde üniversitelere ve yetişmiş uzman kadrolara büyük görev düşmektedir. Ancak Kop’a (2016, s. 127) göre Ermeni meselesi, ülkemizde sadece 24 Nisan sürecinde gündem olmaktadır. Ermeni diasporası ise meseleyi yılın tüm günlerine yaymakta ve bir plan çerçevesinde çalışmalarını sürdürmektedir. Bu nedenle Ermeni meselesinde Türkiye “negasyonist” yani herkesin kabul ettiği şeyi inkâr pozisyonunda kalmaktadır.

Hem 2002 hem de 2024 çalışması katılımcılarının Ermeni meselesine bakış açıları Türkiye Cumhuriyeti’nin ulusal politikaları ile büyük oranda uyumlu bir görünüme sahiptir. Ancak güncel katılımcıların görüşlerinde bir miktar radikalleşme de dikkat çekmektedir. Çünkü Ermeni meselesinin çözülmemesi ve süreçte Türkiye’ye adil davranılmaması bıkkınlık ve kızgınlığa neden olmaktadır. 2024 çalışmasında Ermeni tezlerine yakın görüşlerde de çok sınırlı da olsa bir yükseliş görülmüştür. Ancak bu oran, Avcı & Tarhan’ın (2015, s. 5) sosyal bilgiler öğretmen adayları ile yapmış oldukları çalışmadaki orandan daha düşüktür. Bu sonuçlara göre görüşlerin zaman içerisinde uçlara doğru yayılma eğiliminde olduğu söylenebilir.

Bu çalışma sonuçları bağlamında;

- Ermeni meselesi öğretimine daha erken yaşlarda başlanması ve bu amaçla ilköğretim ve lise öğretim programlarının yeniden düzenlenmesi,
- Ermeni meselesi ile ilgili yeterlik testlerinin geliştirilmesi, öğrencilerin eksiklerinin belirlenmesi ve bunu düzeltici tedbirler alınması,
- Öğretmenlere yönelik hizmet içi eğitimlerin düzenlenmesi ve bu eğitimlerin bilimsel kitap ve makalelerle desteklenmesi,
- Bakanlıklarca (Millî Eğitim Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı) Ermeni meselesi bağlamında faydalı olabilecek roman, öykü vb. edebî eserlerin belirlenmesi ve okullara ulaştırılması,
- Ermeni meselesi ile ilgili olayların anlaşılmasına hizmet edecek nitelikteki günlük ve hatıra gibi birinci el kaynakların basılması ve okullarda dağıtılması,
- Üniversite kütüphaneleri başta olmak üzere tüm kütüphanelerin Ermeni meselesi ile ilgili yayınlar bakımından zenginleştirilmesi,
- Ermeni meselesi bağlamında web sitesi, blog, web 2.0 araçları, video, belgesel, e-kitap vb. elektronik içeriklerin oluşturulması,
- Sınavlarda genelde millî meseleler ile ilgili özelde ise doğrudan Ermeni meselesi ile ilgili sorulara daha fazla yer verilmesi,

- Ermeni meselesi ile ilgili seminer, konferans gibi bilimsel etkinliklerin nicelik ve niteliğinin artırılması,
- Ermeni meselesi bağlamında üniversite müfredatlarının güçlendirilmesi,
- Ermeni meselesini işleyen nitelikli sinema filmlerinin yapılması ve ücretsiz sinema günleri düzenlenmesi,
- Ermeni meselesi ile ilgili fotoğraf ve arşiv belgelerinden oluşan sergilerin yapılması,
- Çanakkale Şehitliği’nde olduğu gibi tarihi gezi alanlarının oluşturulması, öğretmenlerin ve öğrencilerin bu mekânları profesyonel rehberler eşliğinde gezmesinin sağlanması,
- Ermeni meselesi ile ilgili günübirlik değil geniş zamana yayılmış bütüncül devlet politikaların oluşturulması, her bir paydaşın görevlerinin tanımlanması ve takip edilmesi,
- Ermeni meselesi ile ilgili periyodik araştırmaların sürdürülmesi, önerilebilir.

### **Teşekkür**

Çalışmalarını ve anket sorularını kullanma izni verdikleri için Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN hocamıza teşekkür ederiz.

### **KAYNAKÇA**

- Açıkgöz, S. (2018). *Sosyal bilgiler 5. sınıf ders kitabı*. E Kare Yayıncılık.
- Akgündüz, A., Öztürk, S., & Kara R. (2008). *Sorularla Ermeni meselesi*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akyol, T. (2009). *Ortak acı 1915 Türkler ve Ermeniler*. Doğan Kitap.
- Alan, Y. (2020). Türkiye’deki üniversite öğrencilerinin kitap okuma profilleri. *Söylem Filoloji Dergisi*, 5(1), 278-303. <https://doi.org/10.29110/soylemdergi.720634>.
- Altınok, S. (2007). *Belgeleriyle 19. ve 20. yüzyıl başlarında Ermeni meselesi*. Kozan Ofset.

- Alp, İ. (2009). Ermeni iddialarının tarihsel geçersizliği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 1-30.
- Altun, A. (2014). İlkokul ve ortaokul öğrencilerinin tarih kavramına ilişkin algılarının yörüngesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, 14(6), 2305-2326.
- Anadol, C. (2001). *Tarihin ışığında Ermeni dosyası*. IQ Kültür Sanat.
- Anadolu Ajansı (2016, Nisan 24). Ermeni çeteleri Doğu'da 519 bin sivil cana kıydı. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/ermeni-ceteleri-doguda-519-bin-sivil-cana-kiydi/560474> (01.02.2025).
- Arseven, A. D. (2001). *Alan araştırma yöntemi*. Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Avcı, C. (2021). Ermeni sorunu üzerine propagandalar ve eğitim. 9. *Uluslararası Atatürk Kongresi (12-15 Kasım 2019) Bildiriler*, I. Cilt, (ss.295-317). Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Avcı, C., & Tarhan, M. (2015). Barış eğitimi kapsamında sosyal bilgiler eğitimi ve Ermeni meselesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15 (USBES Özel Sayı), 1-17.
- Azer, H. (2019). *Sosyal bilgiler 7. sınıf ders kitabı*. Ekoyay Yayıncılık.
- Balcı, A. (2011). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntem, teknik ve ilkeler*. Pegem
- BBC News (2021, Nisan 24). 24 Nisan açıklaması: Biden 1915 olaylarını 'soykırım' olarak tanımladı, Türkiye sert tepki gösterdi. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56874181> (10.02.2025).
- Binark, İ. (2005). *Asılsız Ermeni iddiaları ve Ermenilerin Türklere yaptıkları mezalim*. ATO Yayınları.
- Büyükkibar, T. (2007). Cumhuriyet'in ilanına kadar olan süreçte ABD-Osmanlı-Ermeni ilişkileri ve ABD'nin Ermeni politikası. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). İnönü Üniversitesi.
- Bozan, O. (2016). Ermeni meselesi bağlamında Süleyman Nazif. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), 153-168.
- Çakılıkoyak, H. (2005). *Diaspora'da Ermeni kimliği: Paris ve Halep örneği*. Yeditepe Yayınevi.
- Deveci Bozkuş, Y. (2015). Ermeni tarih kitaplarında 1915 olayları. *Tesam Akademi Dergisi*, 2(1), 89-105.
- Doğan, O. (2009). *Atatürk ilkeleri ve inkılap tarihi*. FA Ajans.
- Duman, Ö., & Aydın, M. (2017). Ermeni diasporası, sözde soykırımın 50. yıldönümünü “anma” etkinlikleri ve Türkiye. *History Studies*, 9(2), 111-125.
- Ekiz, D. (2020). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Anı Yayınları.
- Erkuş, A. (2021). *Davranış bilimleri için bilimsel araştırma süreci*. Seçkin.
- Ermetin, S. K. (2001). *Ermeni sorununun Ermeniler tarafından dikkatle saklanan yüzü “Türk soykırımı”*. Töre Yayın.
- Eroğlu, M. (1999). *Türk inkılap tarihi enstitüsü arşivinden Rusça belgelere göre Ermeni meselesi*. Köksav.

- Erşan, M. (2018). Dünden bugüne Türk-Ermeni ilişkilerine genel bir bakış ve ermeni tehciri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 2(4), 1-10.
- Ertan, T. F. (2002).Yükseköğrenim gençliğinin Ermeni meselesi hakkındaki bilgi ve bilinç düzeyi. *Avrasya Etütleri*, (22), 119–149.
- Ertuğrul, Ü. E. (2016). Uluslararası hukukta soykırım suçu ve Ermeni olayları. İçinde A. Yalçinkaya (Ed.). *Ermeni soykırım iddiaları ve uluslararası hukuk* (ss. 351-396). Astana.
- Gazigiray, A. A. (1982). *Ermeni terörünün kaynakları*. Gözen Kitapevi.
- Güger, M. B. (2023, 24 Nisan). Sözde soykırım iddiaları konusunda hangi ülke nerede duruyor? *Cumhuriyet Gazetesi*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/sozde-soykirim-iddialari-konusunda-hangi-ulke-nerede-duruyor-2074503> (01.01.2025)
- Gürün, K. (2006). *Ermeni dosyası*. Remzi Kitabevi.
- Güven, C. (2016). Ortaokul Türkiye Cumhuriyeti inkılâp tarihi ve Atatürkçülük dersi ders ve çalışma kitaplarında Türk-Ermeni ilişkileri. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi (OPUS)*, 6(11), 563-582.
- Gök, F. (2003). Vatandaşlık ve insan hakları eğitimi ders kitapları. İçinde B.Çotuksöken, A.Erzan & O.Silier (Eds.). *Ders kitaplarında insan hakları: Tarama sonuçları* (ss. 158-171). Tarih Vakfı.
- Halaçoğlu, Y. (2010). *Sürgünden soykırıma Ermeni iddiaları*. BKY.
- Halaçoğlu, Y. (2005). Ermeni Soykırım iddiaları ve arşiv belgeleri. *Çankaya Üniversitesi – Gündem (Dosya: Ermeni Soykırım İddiaları ve Arşiv Belgeleri)*, (22), 3-12.
- Kankal, A. (2003). Ermeni öykülerinden Türkçe yayınlananlar üzerine. *Milli Eğitim Dergisi*, (157),[https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli\\_Egitim\\_Dergisi/157/kankal.htm](https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/157/kankal.htm) (15.05.2024).
- Karakaya, İ. (2014). Bilimsel araştırma yöntemleri. İçinde A. Tanrıoğen (Ed.). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (ss.57-83). Anı.
- Keskin, M., Yuvalı, A., Öztürk A., & Ekincikli, M. (2001). *Türk inkılâbı ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi*. Ufuk Kitabevi.
- Kılıç, F., & Tarhan, M. (2015).Tarih öğretmen adaylarının Ermeni meselesi ile ilgili önem algıları, bilgi ve bilinç düzeyleri. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (15) (USBES Özel Sayısı I), 134-150.
- Kılıç, S. (2013). Örnekleme yöntemleri. *Journal of Mood Disorders*, 3(1), 44-6. <https://doi.org/10.5455/jmood.20130325011730>
- Kocabaş, S. (2007). *Ermeni meselesi nedir? Ne değildir?* Vatan Yayınları.
- Kop, Y. (2009). İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin Ermeni sorunu ile ilgili görüşleri ve bilgi düzeyleri üzerine karşılaştırmalı bir araştırma: İstanbul ve Kars örnekleri. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Marmara Üniversitesi.
- Kop, Y. (2011). Hem hassas hem de tartışmalı bir konu: Ermeni sorunu ve Atatürk. *Türk Yurdu*, 31(284), 191-197.
- Kop, Y. (2016). Tarihi seyir ve eğitimsel bazda 1915 Ermeni olaylarına ilişkin literatür üzerine genel bir analiz. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 5(15), 121-133.

- Le Petit Journal (1908, Octobre 18). Le reveil de la question d'orient <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7168227/f1.image#>, (Erişim Tarihi: 15.05.2024).
- Mazıcı, N. (2005). *Uluslararası rekabette Ermeni Meselesin kökeni 1878-1920*. Pozitif Yayınları.
- Mccarthy, J. (2001). Lets the historians decide (Bırakın tarihçiler karar versin). *Ermeni Araştırmaları*, (1), 48-69.
- Mccarthy, J. (2005). Ermeni isyanları ve Osmanlılar. *Ermeni Araştırmaları*, 4-5 (16-17), 82-108.
- MEB. (2018a). *Sosyal bilgiler dersi (4-7.sınıf) öğretim programı*. <https://mufredat.meb.gov.tr/Programlar.aspx> (15.02.2004)
- MEB. (2018b). *Türkiye Cumhuriyeti inkılap tarihi ve Atatürkçülük dersi öğretim programı*. <https://mufredat.meb.gov.tr/Programlar.aspx> (10.02.2004)
- Memiş, E. (2005). Ermenilerin kökeni ve geçmişten günümüze Türk-Ermeni ilişkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII (1), (Ermeni Özel Sayısı), 1-11.
- Metin, E. (2007). Türkiye Cumhuriyeti inkılâp tarihi ve Atatürkçülük derslerinde Ermeni meselesinin öğretimi. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Gazi Üniversitesi.
- Metin, E. (2015). *Türk ders kitaplarında Ermeniler cumhuriyetten günümüze*. TEPAV.
- Moroğlu, N. (2015). *Hukuki açıdan sözde Ermeni soykırım iddiaları*, *TBB Dergisi*, (119), 602-617.
- Özçelik, A., & Yolaç Nennioğlu, S. (2024). İngiliz istihbaratının propaganda kaskacında Türkler: Toynbee'nin the murderous tyranny of the Turks kitapçığı üzerinden bir analiz. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, 7(14), 262-282. <https://doi.org/10.35235/uicd.1577782>
- Özdemir, H. (2004). Diaspora Ararat'ı ararken: Ermeni kimliği ve soykırım iddiaları. *Ermeni Araştırmaları*, 4 (14-15), 75-97.
- Özşavlı, H. (2018). Ermeni araştırmalarında ihmal edilen kaynaklar: Ermenice hatıratlar, süreli yayınlar ve diğer eserler. *Belleten*, 82(295), 1047-1076. Doi:10.37879/belleten.2018.1047.
- Öztürk, M. (2021). Öğrencilerin akıllı telefon bağımlılığı ve interneti kullanma durumlarının incelenmesi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 23(41), 266-278.
- Pingel, F. (2003). *Ders kitaplarını araştırma ve düzeltme rehberi Unesco*. (Çev. N. Elhüseyni). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (2022). Gençlerin medya kullanımı ve dijital okuryazarlık araştırması, [https://www.rtuk.gov.tr/Media/FM/Kamuoyu/genclerin\\_medya\\_kullanimi\\_ve\\_dijital\\_okuryazarlik\\_arastirmasi\\_.pdf](https://www.rtuk.gov.tr/Media/FM/Kamuoyu/genclerin_medya_kullanimi_ve_dijital_okuryazarlik_arastirmasi_.pdf) (Erişim Tarihi: 10.04.2024)
- Ratzel, F. (1897). *Politische grographie*. Oldenburg.
- Sakarya Üniversitesi Türk Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi. (2024, Mayıs 15). Ermeni terör örgütü Asala'nın en kanlı eylemi Paris Orly havaalanı katliamı. <https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19784/101533/ermeni-teror-orgutu-asala-nin-en-kanli-eylemi-paris-orly-havaalani-katliami>, (Erişim Tarihi: 11.02.2024)
- Süslü, A. (1990). *Ermeniler ve 1915 Tehcir olayı*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.

- Şahin, E. (2021). *Sosyal bilgiler 6. sınıf ders kitabı*. Anadol Yayıncılık.
- Şimşir, B. N. (2005). *Ermeni meselesi (1774-2005)*. Bilgi Yayınları.
- Şişman, A., & Çakmak, B. (2001). Sözde Ermeni soykırım iddiaları ve tarihi gerçekler. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2( 2), 1-10.
- Tonga, D. (2015). Ermeni tehcirinin 100. senesinde öğretim programlarımızda Ermeni meselesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (21), 871-907. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.41814>
- Tuncer, M. (2020). Nicel araştırma desenleri. İçinde B. Oral & A. Çoban (Eds.). *Kuramdan uygulamaya eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri* (ss.205-228). Pegem.
- Turan, R. (2015). Türkiye’de lise tarih öğretiminde Ermeni meselesi ve tehcir (1950-2015). *Turkish Studies*, 10(11), 1471-1500.
- Turan, R. (2020). Tarih öğretmenlerinin Ermeni, Yunan-Pontus ve Süryaniler ile ilgili konuların öğretilme düzeyine ilişkin görüşleri. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(29), 130-159. <https://doi.org/10.35675/befdergi.675903>
- Türkdoğan, B. (2006). Türk-Ermeni ilişkileri (Tehcirden günümüze). (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Ankara Üniversitesi.
- Tüysüz, S. (2022). *Sosyal bilgiler 4. sınıf ders kitabı*. Tuna Matbaacılık.
- Uluslan, Ş. (2009). Şark meselesinden Sevr’e Türkiye. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(18), 229-256.
- Ulusoy, K. (2014). Fen edebiyat fakültesi tarih bölümünden mezun formasyon öğrencilerinin bakış açısından Ermeni meselesi. *Yeni Türkiye*, 5(60-64), 3360-3383.
- Uslu, D. (2013). Ermeni meselesine batıdan bakmak: Birinci Dünya Savaşı’nın son yılında The Times gazetesinde Ermeni meselesi. *Tarih Okulu Dergisi*, (XV), 285-309. <http://dx.doi.org/10.14225/Joh284>
- Uygur, F. (2016). Osmanlı Devleti’nde Ermeni nüfusu ve Fransız Ermeni ittifakı üzerine bir araştırma. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35(60), 175–194. [https://doi.org/10.1501/Tarar\\_00000000648](https://doi.org/10.1501/Tarar_00000000648)
- Ülkü, M., Mutlu, Ö., & Çetinkaya, F. (2019). *Türkiye Cumhuriyeti inkılap tarihi ve Atatürkçülük 8. sınıf ders kitabı*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Yaşın, G. K. (2017, Nisan 26). Ermeni iddialarını kabul eden ülkeler. <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/balkanlar-ve-kibris-arastirmalari-merkezi/ermenii-iddialarini-kabul-eden-ulkeler> (11.01.2024)
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin.
- Yılmaz, S. (2008). Ermenistan Cumhuriyeti’nde okutulan 10. sınıf tarih ders kitabında Türkler aleyhine ifadeler ve sözde Ermeni soykırımı. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (177), 111-134.